

Poezija i misao u zapisima Euclidesa da Cunha*

U didaktičkim priručnicima i priručnicima povijesti brazilske književnosti godina 1902. označuje početak predmodernizma u Brazilu, kad su objavljeni romani *Kanaan (Canaã)* Graçe Aranhe i *Os sertões (Zaleđa)* Euclidesa da Cunha. Alfredo Bosi, u svojoj sustavnoj knjizi o toj književnoj školi, pripisuje stvaranje termina predmodernizam Tristãou de Ataídeu, koji je smatrao da su autori iz te epohe (Euclides da Cunha, Graça Aranha, Lima Barreto, Monteiro Lobato i pjesnik Raul de Leoni) posebni kao preteče modernističkog stila i u formalnom i u tematskom aspektu.

Daleko od toga da bi se iscrpila rasprava o tome vrlo posebnom razdoblju u brazilskoj književnosti, koje je trajalo do 1922. godine u kojoj je organiziran Tjedan moderne umjetnosti u São Paulu, ovim se člankom želi ponovno razmotriti mjesto estetičkog stvaralaštva Euclidesa da Cunha u razdoblju konzervativnih i obnoviteljskih tendencija na početku 20. stoljeća u Brazilu, bilo prepoznavanjem filozofske, znanstvene i estetičke osnove kojom se služi taj pisac iz Rio de Janeira pri sastavljanju svojih tekstova, bilo njegovim isticanjem s obzirom na jedinstvenu i svojstvenu formu pisanja u odnosu na stvaranje i izgradnju brazilskoga složenog književnog postupka, posebice kada je riječ o raspravama o vezama književnosti i društva.

POETSKA MISAO EUCLIDESA DA CUNHE

Inženjer i pisac Euclides da Cunha, rođen 20. siječnja 1866. u Cantagalu, gradu u unutrašnjosti države Rio de Janeiro, a umro s 43 godine, 15. kolovoza 1909. u gradu Riju, jedan je od najistaknutijih autora brazilske književnosti te jedan od glavnih glasova portugalskog jezika svih vremena. Njegova misao i intelektualno ponašanje, od obrazovanja do izbora inženjerskog zanimanja, prožimaju ideje koje su vodile izgradnju znanstvene misli u Brazilu. Istraživanja Antonija Paima, objavljena u knjizi *História das ideias filosóficas no Brasil (Povijest filozofskih ideja u Brazilu)*, razjašnjavaju mnoge aspekte s time povezane u tom razdoblju te nam mogu pomoći razumjeti koje mjesto zauzima Euclides u brazilskoj znanosti, filozofiji, politici i književnosti.

Prema Paimovim riječima, prvi je primjer brazilskog znanstvenika José Bonifácio de Andrada e Silva (1763–1838). Diplomirao je na Sveučilištu u Coimabri 1787. prirodne znanosti, studij koji se tad održavao na Filozofskom fakultetu, a 1788. pravo te je odmah primljen u Lisabonsku akademiju znanosti. U Portugalu se bavio znanostima – bilo kao profesor, bilo na Akademiji, gdje je bio tajnik – te upravljanjem odjela rudarstva. Došavši u Brazil 1819, politička su pitanja zauzela mjesto znanstvenih težnji te je tako José Bonifácio postao predstavnikom novog stanja duha luzo-brazilске elite. Upravo Euclides na konferenciji 1907. nazvanoj “Castro Alves i njegovo doba”, skreće pozornost na “genijalnu lucidnost Joséa Bonifácija” (Cunha, 1995, v. 1, str. 470) kad govori o ideji političke autonomije koja počinje prevladavati u Brazilu od 1822. godine u kojoj je Brazil postao neovisan o Portugalu.

Tijekom Prvoga carstva 1827. osnovana su dva fakulteta pravnih i društvenih znanosti, u Olindi i u São Paulu, a u razdoblju regentstva (1831–1840) osnovana je Viša škola “Pedro II.” 1837. godine, u kojoj se već tražila ravnoteža između književnih i prirodoslovno-znanstvenih studija s obzirom na to da su studenti na kraju postajali prvostupnici filologije. Tek je 1858. s promjenom Vojne škole u Središnju školu prvi put u Brazilu dodijeljena diploma prvostupnika prirodnih znanosti.

Stvaranje znanstvene misli, međutim, potaknut će tek reforme koje je proveo vikont od Rio Branca 70-ih godina 19. stoljeća, ponajprije reorganizacija Središnje škole radi osnivanja Politehničke škole, u kojoj su se školovali isključivo inženjeri građevine, dok se školovanje inženjerijskih i topničkih časnika nastavilo održavati u Vojnoj školi “Praia Vermelha”. Poslije Politehničke škole, prvoga inženjerskog fakulteta u Brazilu, osnivaju se Škola “Minas de Ouro Preto” (1876) i Politehnička škola u São Paulu (1894). Odmah je potom pozitivistički utjecaj zahvatio brazilski obrazovni sustav, posebice od 1891. s reformom Benjamina Constanta, čiji je Euclides bio učenik i u Koledžu Aquinu i u Vojnoj školi. Pozitivist Benjamin Constant postao je, dakle, važna ličnost u njegovu filozofskom, znanstvenom i političkom obrazovanju.

Kako je izabrao inženjerski poziv, Euclides da Cunha došao je 1885. u Politehničku školu, ali je ondje ostao kratko te se premjestio u Vojnu školu, u koju se prijavio 1886. godine. S intelektualne točke gledišta nije bilo velike razlike između te dvije škole jer je

* Izvorno objavljeno kao: *Euclides da Cunha e a poesia do pensamento*, u: *Pensares em revista. Dossiê Pré-Modernismos*. nº 1, jul-dez 2012, str. 10–18.

objema temelj bila matematika. Razlika je, kako ističe Nelson Werneck Sodré u djelu *Revisão de Euclides da Cunha* (*Pregled životnog djela Euclidesa da Cunhe*), bila u pripadnosti klasi, jer je sigurno nedostatak novca potaknuo Euclidesa da postane vojni umjesto civilni inženjer građevine, s obzirom na to da je studij u Vojnoj školi bio besplatan i osiguravao primanja nakon završetka kao vojnoga časnika.

“Određeni fenomen možemo dobro upoznati tek kada ga je moguće izraziti brojkama.” Riječi britanskoga fizičara, matematičara i inženjera rođenog u Irskoj, Williama Thomsona – Lorda Kelvina (1824-1907), tvorca Kelvinove ljestvice apsolutnih temperatura, na neki su način postale sloganom Politehničke škole u Rio de Janeiru. Čini se kako se to naizgled nerazrješivo geslo te matematički studij inženjera Euclidesa u Vojnoj školi, gdje su kružile pozitivističke ideje Augusta Comtea, dekonstruiraju ili barem preispituju poetskim inženjerstvom pisca Euclidesa, koji osnažuje kolebanje namjera i traganja između romantičarski bliskih osjećaja i razuma, kako ćemo nastojati pokazati dalje u tekstu.

Ideja prosvjetiteljstva, nužna u ono doba religijskog nazadnjaštva 18. stoljeća, shvaćena kao jedinstvena i spasonosna, pokretačica napretka i opće sreće, suprotna konformizmu i, dakle, nedvojbeno revolucionarnog i preobraziteljskog plama, na određen je način u 19. stoljeću ojačana pozitivizmom. Euclides da Cunha otkriva nam, međutim, kako razum, ako nije u skladu s osjećajima, ne uvažava dovoljno misli i saznanja iz povijesti, što se može pročitati u mnogim njegovim zapisima. U njima strast za znanošću Euclidesa inženjera vrebala riječ Euclidesa pisca koji, dijeleći također strast za poviješću, tehnikom, umjetnošću, stilom, senzibilnošću, strojevima, nanovo stvara svoje umjetničko inženjerstvo: strast za riječju i ljubav prema njoj. U njegovim je djelima teško točno odrediti gdje prestaje znanost, a gdje počinje književnost, što je već prouzročilo vatrene debate o ulozu jedne i druge u njegovim zapisima, posebice u romanu *Os sertões*. No prije nego što se izoliraju na nepomičnim mjestima, književnost i znanost međusobno se povezuju te se iz najobičnijih prizora kamena, zemlje, stabla pojavljuje izvanredna metafora jakog zaleđa i srži narodnosti: živa stijena, temelj, prije svega, povijesti i umjetnosti.

Euclides – autor predgovora knjige *Poemas e canções* (*Pjesme i popijevke*) Vicentea de Carvalha iz 1907, primjerice, upozorava one koji će se iznenaditi vidjevši “inženjerovu prozu prije pjesnikovih stihova” jer “nije sve ni konačno presudno u ovoj struci od brojki i dijagrama” te je “matematička rigoroznost iluzorna” (Cunha, 1995, v. 1, str. 483). Nadalje u istom tekstu nakon citata rečenice jednoga prirodnjaka kojega ne imenuje, Euclides govori o Fichteovu filozofskom idealizmu, na temelju kojeg razvija svoje obrazlaganje povezanosti umjetnika, filozofa i znanstvenika koji pojedinačno ne čine čovjeka te dodaje, preoblikovavši romantičarsko pravilo: “u tom sve većem približavanju opipljive stvarnosti i stvaralačke

mašte pjesnik, uvijek sličniji misliocu, sve je osnaženiji širokim osjećajem prirode” (Cunha, 1995, v. 1, str. 486).

Lik mislioca-pjesnika na kojeg se odnose riječi Euclidesa da Cunha u gore spomenutom predgovoru knjizi pjesama Vicentea de Carvalha, iako daleko od toga da potvrđuje ispraznost i eskapizam pjesnika koji zatvara oči pred svijetom, otkriva duboki smisao toga čina kako bi, istodobno se upoznavši i prepoznajući u drugom, o tome promišljao. Citiramo ilustracije radi završni odlomak članka *Estrelas indecifráveis* (*Nedokučive zvijezde*), jedan od Euclidesovih tekstova o tom traganju:

I mislimo – zadržani rastom i promjenom vlastite zbilje – da nam se čak i u naizgled suhom djelokrugu najužeg racionalizma čini potrebnim ideal ili vjerovanje, ili usmjerivački sjaj uzvišene iluzije, iako ih ne objašnjavaju i ne dokazuju sredstva naše aktualne svijesti, kao što nisu objašnjenja niti dokazana, unatoč sredstvima najsavršenije znanosti, nestalna nebeska tijela, koja se kratko bore i umiru neodgonetnuta, kao što je zablislala i ugasila se sjajna zvijezda koja je vodila tri mudraca u pustinji, a u to doba još je nijedan mudrac nije bio vidio. (Cunha, 1995, v. 1, str. 425)

Tipičan primjer profinjena i rječita stila Euclidesa da Cunha, duga i razvedena gore citirana rečenica dio je jedinstvenog teksta u četvrtom i zadnjem dijelu knjige *À margem da história* (*Na rubu povijesti*), koja je objavljena samo nekoliko mjeseci poslije autorove smrti, još 1909. godine. Tu knjigu, iako je objavljena posmrtno, uredio je Euclides osobno: on je odredio redosljed tekstova te je ostavio i završenu redakтуру. Podijeljena na četiri dijela, knjiga *À margem da história* objedinjuje članke o Amazoniji i željeznici, uz političke skice o neovisnosti i republici. U tom smislu ne čini nam se slučajnim što je zadnji članak u toj knjizi upravo taj, tako znakovita naslova *Estrelas indecifráveis*. Taj tekst, na početku astronomska studija, otkriva mnogo o Euclidesovoj poetskoj misli koja se provlači cijelim njegovim opsežnim djelom. Inženjer, znanstvenik, matematičar, neosporno pozitivističkoga karaktera, detaljno analizira svoje znanstvene i dokumentarističke studije dopuštajući da mu se omakne zbunjen um pred naizgled neospornim odgovorima teorije i znanstvenih formula: nedokučivost ideala, vjerovanja, sjaja iluzije koji nas prati “čak i u naizgled suhom djelokrugu najužeg racionalizma” upravo kao zvijezda koju su tri kralja slijedila a da je nitko nije uspio odrediti ni u jednoj točki. Čini se kako u Euclidesovim djelima teorija preuzima svoje izvorno i korijensko značenje, *orein*: vidjeti pomno.

MISAONA POEZIJA EUCLIDESA DA CUNHE

Inženjer, matematičar, novinar, pripovjedač epeje u prozi o Ratu Canudosa, putnik amazonskom prirodom i povremeni pjesnik, Euclides da Cunha dosljedno prihvaća projekt pisanja u kojem se ne

odjeljuju umjetnost i znanost. U tome se projektu razum ne pojavljuje kao suprotnost mašti niti se umjetnost doživljava stranom znanstvenom području, oni se zapravo dopunjuju.

Poetsku misao i mislilačku poeziju u Euclidesovu tekstu politička filozofkinja Hannah Arendt godinama poslije povezuje u svojoj knjizi *A vida do espírito: o pensar, o querer e o julgar* (*Život duha: mišljenje, volja i prosuđivanje*), objavljenoj 70-ih godina 20. stoljeća: “Svaka misao proizlazi iz iskustva, ali ni jedno iskustvo ne stvara značenje niti postaje koherentno a da ne prođe kroz djelovanje mašte i misli” (Arendt, 2010, str. 106). Arendt kaže i kako se potreba onih koji odluče ispričati priču o nekom događaju kojemu su svjedočili ili napisati pjesme o njemu ni u čemu ne razlikuje od potrebe razuma, koju Arendt shvaća kao “traganje za značenjem koje potiče ljude da postavljaju pitanja” (Arendt, 2010, str. 96). Čitajući Euclidesove tekstove o Canudosu ili njegove amazonske zapise ili upravo njegove vrlo malo poznate i proučavane pjesme, nalazimo čovjeka na putovanju prema misli, u situaciji “bivanja samim”¹, u društvu sa samim sobom jer je okružen svojim preispitivanjima.

Rousseauov usamljeni šetač, koji prolazi veličanstvenom prirodom te želi ujediniti razum i osjećaj u srcu, i Baudelaireov *flâneur*, koji u maestralnoj interpretaciji Waltera Benjamina nosi melankoliju usamljenoga šetača, ali želi ogoljeno srce, distancirano i nemilosrdno, te također šeće – samo veličanstvenim, prašnjavim i prljavim gradom – čine se ujedinjenima u putniku Euclidesu da Cunhi dok prolazi svojim putovima.

Ne govorimo ovdje samo o putovanju od Rio de Janeira do Canudusa, zaleđa Bahije ili do amazonske zelene pustinje, krajolika jednoga zaboravljenog Brazila. Dok je god Euclides bio geografski udaljen od brazilske obale i okrenut, kako je to nazvao, “srži narodnosti”, približavao se ulicama Rio de Janeira Stare Republike i brazilske *Belle Époque* u životu duha – posudit ćemo naslov knjige Hanne Arendt – na misaonom, voljnom i sudbenom planu.² Tim ulicama – koje u romanu *Os sertões* maestralno predstavlja Ulica Ouvidor – kako on piše, lutaju noge “živeći parazitski uz Atlantik od civilizatorskih početaka, koji su razrađeni u Europi, a naoružala ih je njemačka industrija” (Cunha, 1995, v. 2, str. 99).

¹ Uputrebljavamo ovdje izraz prema konceptu Hanne Arendt, koja razlikuje egzistencijalnu situaciju “bivanja samim” od situacije “samoće” sljedećim riječima: “Zovem to egzistencijalno stanje u kojem sama sebi činim društvo ‘biti sam’ kako bi se razlikovalo od ‘samoće’, u kojoj sam također sama, ali ostavljena ne samo od ljudskoga društva, nego i od vlastitoga” (Arendt, 2010, str. 92).

² Ovdje se također referiram na riječi Hanne Arendt, iz knjige koja je već citirana u ovome članku, o trima osnovnim radnjama, mišljenju, volji i sudu, koje čine “život duha”, a koji filozofkinja shvaća kao “naizgled neunosno ispunjenje tih duhovnih pothvata koji ne daju rezultate i ‘ne daruju nam izravno moć djelovanja’ (Heidegger)” (Arendt, 2010, str. 89).

Okrenuvši leđa brazilskom zaleđu i prašumi, transatlantske oči sjaje.

Ne Euclidesove. Njegov je pogled šetača u traganju za prirodom, ali ne samo za krajolicima zemlje, nego i za čovjekom i za borbom, kao što je dobro izraženo u naslovima triju dijelova *Os sertões*, njegove knjige koja je imala najviše odjeka, množinskoga naslova i jedninskoga sadržaja: “Zemlja”, “Čovjek”, “Borba”. U njegovim su zapisima druga zaleđa šetačev prostor, a krajolik se interno kartografski ucrtava. Zemljovid koji nam prikazuje razotkriva vidljivo od nevidljivog u svojoj pojavnosti: bratoubilački rat na vlastitom tlu, izgon sjeveroistočnjaka koji su postali berači kaučuka, zaboravljenu povijest, republiku koja ne služi javnom i općem dobru, prilično daleko od koncepta znanosti i razuma obuhvaćenih u prosvjetiteljstvu i pozitivizmu, koje je Euclide da Cunha na izvjestan način prihvaćao.

Na početnim stranicama prvoga dijela *Os sertões* Euclides navodi:

Iz kratkih navedenih bilješki proizlazi da geološka i topografska obilježja, uz ostala fizička sredstva, na tim mjestima međusobno razmjenjuju karakteristične utjecaje tako da se ne može potvrditi koji prevladava.

S jedne strane, ako gensko stanje snažno reagira na potonje, oni pak pridonose pogoršanju drugih – i svi ostaju pod uzajamnim utjecajem. Iz toga trajnog sukoba nastalog u neodređenome izopačenom krugu izranja ekološko značenje mjesta. Ne može ga se obuhvatiti u svim oblicima. Nedostaju nam općenitija istraživanja zbog nezainteresiranosti s kojom se posvećujemo ovozemaljskim stvarima, s ugodnom tromošću sitih prosjaka.

Nijedan znanstveni pionir još nije podnio tegobe onoga kutka u zaleđu dovoljno dugo da bi ga točno odredio. (Cunha, 1995, v. 2, str. 118)

Govoreći o obdarenima razumom i znanošću koji su jedva kročili u Brazil kako bi barem načinili zemljovid, Euclides nam kartografski ucrtava svoju ogorčenost. Njegovo djelovanje kao pisca ne može biti tromo kao djelovanje “sutih prosjaka”. Njegov pogled nije pogled sjaja iskvarenog izgledom Rija koji se oblikuje prema europskom ukusu, prije ga skreće prema onome što je njemački romantičar August Wilhelm Schlegel smatrao aktivnošću neodvojivom od mišljenja, od razuma te od spisateljskog i umjetničkog rada: “Neki više vole promatrati slike zatvorenih očiju, da se ne omete mašta” (u: Schlegel, 1997, str. 76).

To stanje razmišljanja za sebe u nastojanju da se razmišlja o sebi može na početku sugerirati razdvajanje vanjskog i unutarnjeg svijeta dihotomijom razuma i mašte. Međutim, romantičarski smisao promišljanja i samopromišljanja ne povezuje se sa samoćom kao kontemplacijom i udaljavanjem. Bliže je smislu “bivanja samim” prema konceptu spomenute Hanne Arendt, smislu samoupoznavanja prisvajanjem subjektivnosti u stalnoj dijalektici “neograničenosti mašte” i “ograničenosti razuma” koji “se odražavaju u samopromišljanju osobe koja jesmo”, prema rije-

čima Ronaldesa de Mela e Souza u studiji o Euclidesu da Cunhi i njemačkom romantizmu³ (Souza, 2009, str. 179).

Novalis kaže:

Vratiti se u sebe nama znači izdvojiti se iz vanjskoga svijeta. Duhovima zemaljski život analogijski znači unutarnje uvažavanje – ulazak u sebe – imanentno djelovanje. Tako zemaljski život potječe od obične misli – od prvobitnog ulaska u sebe, usredotočivanja na sebe – što je toliko slobodno koliko i naša misao. Nasuprot tome, duhovni život u ovome svijetu potječe od prodora one prvobitne misli – duh se ponovno razdvaja – duh ponovno izlazi u smjeru sebe samoga – ponovno djelomično prekida onu misao – i u tom trenutku prvi put kaže – ja. Tu se vidi koliko su povezani izlazak i ulazak. Ono što zovemo ulaskom zapravo je izlazak – povratak na početnu figuru. (Novalis, 2001, str. 61–62)

Taj romantičarski koncept o činu promišljanja odjekuje tekstovima Euclidesa da Cunhe i u općem je skladu s činom euklidijanskog pripovjedača. Čak i da se prikazuje kao pripovjedač promatrač u okviru pripovjednog oblika koji bi mogao opravdati realistično-naturalistički stil snimatelja koji se udaljuje od opisanog ili pripovijedanog objekta, izlazeći iz njega i preuzimajući pogled izvana, euklidijanski se pripovjedač također zaokuplja analizama, davanjem mišljenja, kritiziranjem, ulaskom u pripovijedani događaj i osjećanjem djelovanja činjenice. Poetska misao i mislilačka poezija u suglasju su s tim pripovjedačem šetačem – putnikom koji ne samo što vidi zemlju, čovjeka i borbu, nego i sudjeluje u njima činom promišljanja i samopromišljanja, što potvrđuje Novalisove riječi o povezanosti činova izlaska i ulaska; oba vode prema “ja”.

Naposljetku, ako je pripovijedanje na razini iskaza u trećem licu, na razini iskazivanja pojavljuje se “ja” (gramatički neobilježen) koji prekida razdvojenost objektivnosti i subjektivnosti dovodeći u sumnju pretpostavljenu znanstvenu nepristranost te gotovo u metajezičnoj vježbi ističe čin pripovijedanja i način na koji se pripovijeda. Pogledajmo kako se ta strategija ogleda u piščevu tekstu. Kako prvi dio knjige – “Zemlju” – mnogi smatraju suhoparnijim, sirovijim, objektivnijim dijelom i bliži je znanstvenom smislu geografskog opisa okoline u kojoj se događa zaplet, prikladno je da iz njega izdvojimo nekoliko primjera koji bi mogli biti prilično jasni:

I promatrač koji, slijedeći ovaj itinerar, ostavlja za sobom postaje na kojima se u najljepšem kontrastu smjenjuju prostranstva visoravni i planinski vrhovi dok iznenađen ne dosegne onu potpurnu točku... (Cunha, 1995, v. 2, str. 106)

Pod surovom svjetlošću dana u zaleđu ona najkri- vudavija brda vrtoglavo šire odsjaj – zasljepljujući, najžarkijim odsjajem... (Cunha, 1995, v. 2, str. 113)

Ta su dva primjera vrlo važna za ono što izlažemo. Promotrimo kako se u prvome citiranom odlomku čin promatranja isprepleće između pripovjedača promatrača, fokalizacije u trećem licu, koji opisuje prizor, i promatrača-lika, koji se oduševljava prizorom koji vidi. Taj je lik upravo pripovjedač koji razmatra sebe iskvarenog nekim trećim.

Istaknimo još i u jednome i u drugom primjeru riječi koje daju subjektivan ton diskursu, posebice pridjeve u superlativu i trotočja. Čini se kako ta trotočja, označitelji usporavanja u pripovjednom činu, ispunjavaju očekivanja pripovjedača koji prestaje biti običan promatrač i postaje subjektom opisivanja i pripovijedanja.

Zalazeće sunce razastiralo je svoju dugu sjenu zemljom te se, zaštićen njome – raširenih ruku, obraza okrenutih prema nebesima – odmarao vojnik.

Odmarao se... Ima tri mjeseca.

Umro je u napadu 18. srpnja. Kundak *mannlicheta* razbijen, opasač i kapa bačeni na stranu te razderana odora govorili su kako je svladan u borbi prsa o prsa sa snažnim protivnikom. Pao je sigurno slomivši se pod silovitim udarcima koji su mu dolijetali u lice, uprljano crnom krasom. Ni kad su danima poslije ukopavali mrtve, nije primijećen. Zbog toga nije dijelio zajedničku grobnicu, duboku manje od jednoga lakta, u koju su bačeni poginuli drugovi, posljednji put zajedno postrojani. Sudbina koja ga je odvela od nezaštićena doma naposljetku mu je učinila ustupak: oslobodila ga je od turobne zbrke odvratne jame i ostavila ga je tamo ima tri mjeseca – raširenih ruku, lica okrenuta prema nebesima, prema žarkim suncima, prema svijetlim mjesečinama, prema sjajnim zvijezdama... (Cunha, 1995, v. 2, str. 120)

U prvom ulomku navedenog citata očita je ironija, a ističe se ponavljanjem glagola “odmarati se” u kratkoj rečenici, tipu rečenice koja se rijetko pojavljuje u euklidijanskoj diskurzivnoj estetici u usporedbi s gotovo uvijek dugim i pretjeranim autorovim rečenicama, ali visokog je značenjskog naboja kad se god pojavi u tekstu. Izgleda kako to ponavljanje sugerira modulaciju fokalizacije koja iz trećeg lica prelazi u neku vrstu unutarnjeg monologa u kojemu se pripovjedač gotovo pokušava uvjeriti u zastrašujući prizor koji vidi. Trotočje ističe stanku i pripovjedni prekid te otvara obavijesnu rečenicu (“ima tri mjeseca”) koja, iako ne otkriva sve, najavljuje tvrdnje iz dugoga sljedećeg ulomka koje su u suprotnosti s prethodnima. Čak i kontaminiran informativnim podacima o vojniku “odmoru”, završni ulomak tog citata prikazuje trag pripovjedne subjektivnosti. Pripovjedač ne podnosi opisni ton te ističe kritički i refleksivni ton povezan s izoliranošću u kojoj žive likovi tog zapleta, drugovi samo sebi, slikom “zajedničke grobnice” i ponovnom uporabom početne sintagme (“raširenih ruku, obraza okrenutih prema nebesima”), lagano je

³ Mnoga promišljanja, preispitivanja i mogući zaključci uvelike proizlaze iz čitanja knjige *A geopoética de Euclides da Cunha* (*Geopoetika Euclidesa da Cunhe*) Ronaldesa de Mela e Souza (Rio de Janeiro: EdUERJ, 2009).

modificirajući i proširujući za portret mrtvoga i mučenog čovjeka (“raširenih ruku, lica okrenuta prema nebesima, prema žarkim suncima, prema svijetlim mjesecinama, prema sjajnim zvijezdama...”) dok se pripovjedačev diskurs ne prekine još jedanput, sad polustankom trotočja koje ne prekida misao, upravo suprotno, pušta je da teče u tišinu teksta.

Kretanje diskurzivnog loma upućuje na romantičarsku ironiju koju, prema riječima Friedricha Schlegela, karakterizira “trajna parabaza”. Kao korifej, koji prekida nastavak dramskog teksta i u vlastito ime govori gledateljima izlažući im svoje jadikovke, političko mišljenje, svoje ljubavi i mržnje, euklidijski pripovjedač prepoznaje to kretanje između izgradnje i prekida, između govora i tišine kao trajan čin refleksije. Kada pripovjedač zašuti, trotočje, dakle, poziva čitatelja da sudjeluje u tekstu. Naposljetku, kako nam je također rekao Novalis, “svaka je misao čin loma”.

Nastavljajući najdublje istraživanje okoliša, ističu se novi čvrsti i pozitivni podaci, koji se pojavljuju sa strogošću nepoznanica što se otkrivaju. Promatra se, dakle, s rijetko pomerenim ritmom koračanja i biča, presiječanim pomalo nejednakim intervalima od devet do dvanaest godina koji su se odvijali tako da se moglo sa sigurnošću predviđati njihovo izbijanje.

U međuvremenu, unatoč toj iznimnoj jednostavnosti u trenutačnim rezultatima, problem koji se može prenijeti u najjednostavniju aritmetičku formulu ostaje nerješiv. (Cunha, 1995, v. 2, str. 122)

U tome fragmentu, ugrožavajući granice između pripovijedanja i načina kako se pripovijeda, euklidijski pripovjedač iznenađuje nas jadanjem o nemogućnosti da razum, znanost, statistika i matematika same riješe problem suše. I sve je to rekao (i osjetio) u jednoj usamljenoj rečenici u zadnjem ulomku odlomka.

Dakle, prijeći staze u zaleđu napornije je nego prijeći голу stepu.

Tamo putnik barem ima utjehu u širokom obzoru i perspektivi širokih visoravnih.

Dok ga katinga⁴ guši; krati mu pogled, napada ga i omamljuje; veže ga uz trnovito tkivo, i ne privlači ga; odbacuje ga koprivinim lišćem, trnom, pucketavim prućem na kopljima; i razmotava se u beskrajne daljine, nepromjenjiva u svojoj pustoši: stabla stoje čvrsto u prostoru ili se nakrivljena svijaju prema tlu podsjećajući na kretanje golemih ruku, ruku mučenja, umiruće flore... (Cunha, 1995, v. 2, str. 125)

A zaleđe je raj...

Istodobno se ponovno pojavljuje otporna fauna katinge: razasipaju se vlažnim proplancima neuhvatljivi ogrličasti pekariji; prolaze pašnjacima, u krdima, u bučnom

škrutinu čeljusti, bjelousni pekariji; trče visokim pješćanim platoima, u jatima, podbadajući se potkrilnim žalcima, najbrži nandui i serieme tugaljivih glasova, a treptave *sericoie*⁵ pjevaju u gustom granju, uz rub pojila na koje dolazi piti tapir ukopavajući trenutak u svojem okrutnom, nepopustljivo pravocrtnom kasu katingom, rušeći drveće; čak i pume, prizemljujući pametne mokoje koji se ugnježđuju u parovima, u stjenovitim rupama, veselo skaču obraslim visokim poljima prije nego što dovuku u podmuklu zamku izdvojene jelene ili zalutale junce... (Cunha, 1995, v. 2, str. 133)

Još jedanput inženjerova proza izgleda iznenađena misaonom poezijom pisca Euclidesa da Cunha. Nije samo riječ o opisu katinge u usporedbi sa stepom. Pripovjedača zanima emocionalni učinak onoga što vidi. Životinjski glasovi, kako ističu brojne aliteracije, i kretanje životinja u skupinama, što jedna proširena rečenica, izgleda, također želi naznačiti, pokazuju kako u zaleđu ima života, kako on nije statičan, nije pust, kao što bi ulični prolaznik u Ulici Ouvidor mogao pretpostaviti. Sigurno ni sam Euclides novinar nije bio uvjeren u istinu, u neku istinu. Trebao je kartografirati prirodu zemlje, čovjeka i borbu te poetizirati misao tako da može – u skladu s potrebama razuma, pripovijetke i poezije – tražiti značenje koje oblikuje pitanja, kao u savršenom proturječju s romantičarskom ironijom, na kraju mnogih svojih rečenica s početnim pozivom trotočja. Čitatelju, svojem *hypocrite lecteur*, dao je razmišljanje.

ZATVORENIH OČIJU I KNJIGA: RAZMIŠLJANJE U POEZIJI I PROZI EUCLIDESA DA CUNHE

U završnim recima romana *Os sertões*, na stranici koja mora biti dijelom svake antologije brazilske književnosti, Euclides da Cunha moli čitatelja i sebe samoga: “Zatvorimo ovu knjigu.” Ovdje ne treba imati na umu uzvišenu množinu. Molba koju upućuje uspoređuje se s činom zatvaranja očiju o kojem govori August Wilhelm Schlegel u gore citiranom odlomku, podsjećajući nas na istodobni stav zatvaranja očiju i otvaranja uma u korist mašte, imaginacije i osjećajnosti. Zatvorenih očiju i knjige, ishod može biti isti: sloboda koju omogućuje samo duboko istraživanje svojega ja, razmišljajući za sebe i o sebi.

Kad zatvorimo knjigu i oči, slike nam se bolje prikazuju. Romantično – jer romantična je književnost koja pridaje vrijednost povezanosti razuma i osjećaja, preko srca – zaneseni smo maštanjem o onome što je ostalo zemlji, o čovjeku i borbi u zaleđu. Prividno udaljeni od života koji je iznesen u knjizi, čitatelj tog prizora vidi – čak i zatvorenih očiju, i čita, čak i sa zatvorenim knjigom – sebe samoga u ogoljenju ljudi

⁴ Nazivom katinga (*caatinga*) južnoamerički su Indijanci označivali svijetle rijetke šume koje su analogne trnovitim afričkim savanama (op. prev.).

⁵ Ptica (lat. naziv *Aramides cajaneus*) iz porodice kokošica (lat. *Rallidae*) koja živi u šumama i niskim vegetacijama Srednje i Južne Amerike (op. prev.).

te u ostacima kuća opisanoga prizora, jer ga je proživio netko drugi, koga ne poznaje i koji ne želi biti.

Zatvorimo ovu knjigu.

Canudos se nije predao. Jedinstven primjer u cijeloj povijesti, odolijevao je do potpune iscrpljenosti. Osvajanje pedalj po pedalj, u cjelovitoj preciznosti izraza, pao je dana 5. u sumrak, kad su pali njegovi posljednji branitelji, koji su svi poginuli. Bila su samo četvorica: starac, dva zrela muškarca i dijete, pred kojima je pobješnjelo urlikaloo pedeset tisuća vojnika.

Pošteditelj smo se zadatka opisivanja njihovih posljednjih trenutaka. Niti bismo to mogli učiniti. Tu stranicu uvijek zamišljamo duboko dirljivom i tragičnom, ali je zatvaramo neodlučno i bez žara.

Dolazimo kao da osvajamo visoku planinu. Na visini, uz širu perspektivu, vrtoglavica...

K tome, ne bi li izazvala nepovjerenje budućnosti pripovijetka s pojedinostima koje prikazuju kako se žene bacaju u ognjišta vlastitog doma, grleći malu djecu?

I na koji bismo način komentirali, samom krhkoću ljudske riječi, neobičnu činjenicu da se od trećega jutra više nisu pojavili zdravi zatvorenici uhvaćeni večer prije, a među njima onaj Antonio Beatinho, koji nam se predao s povjerenjem – i kojemu dugujemo dragocjena razjašnjenja o toj mračnoj strani naše povijesti?

Petoga je pao tabor. Dana šestoga uništili su ga razarajući mu kuće, pet tisuća i dvjesto pomno izbrojenih. (Cunha, 1995, v. 2, str. 513)

Nakon što smo pročitali odlomak i ako prihvaćamo izazov koji nam je postavio pisac – da zatvorimo knjigu kako bismo bolje čitali i vidjeli se – postavljamo se, poput euklidijanskog pripovjedača toga prizora, na vrh brda, dok je Canudos dolje u plamenu. U tom trenutku Brazil katinge postaje pust, a snažan čovjek iz zaleđa ostaje izoliran i napušten. Uz pogled s vrha planine ili iz dalekog priobalja ili s visine bijele intelektualnosti, ograničene na malobrojne, ostaje samo vrtoglavica što se, unatoč svemu i prije svega, raspoznaje u drugome i vidi na rubu povijesti, čak i obnavlja iz sažaljenja (pri čemu vrijedi dvojnost⁶ koju ta riječ ima na portugalskom jeziku) razbijene snove i ruševine povijesti.

Izraz “prije svega”, prema Euclidesu, modulira antologijsku definiciju (s pozitivističkom težnjom) čovjeka iz zaleđa (“Čovjek je iz zaleđa prije svega snažan”), i već sam po sebi otkriva duboka promišljanja kojima se okreće Euclides inženjer i novinar ponovno se gradeći tijekom godina u kojima se posvećuje pisanju o povijesti Canudosa, od kraja rata 1897. do objavljivanja romana *Os sertões* 1902. godine. Na taj način knjiga postaje i zapis o sebi, o jednom *ja* koji, istražujući svoju unutrašnjost, više nije samo povjesničar, nego postaje *ja* koje razmišlja o ograničenjima svojih uvjerenja. Inženjer novinar razotkriva ovdje, u prostoru književnosti koja ponovno ispisuje

povijest, čovjeka zburnjena pred svojim (prije) pozitivističkim izvjesnostima, (sada) poljuljanima upitnicima i trotočjima, ne baš uobičajenima u pozitivističkom ideariju, općenito punom koncepata i definicija.

U romanu *Os sertões* borba revolucionara u zaleđu Bahije protiv ravnodušnosti i razbojništva borba je i čovjeka koji propituje povijest, znanje, znanost, determinizam, evoluciju, civilizaciju koja ide ruku pod ruku s barbarstvom na 500 stranica knjige “otvorenog napada”, kako sam Euclides upozorava u “Uvodnoj bilješci”: knjige protiv onih koji su pričali ili pričaju povijest, protiv onih koji su bili ili koji jesu “bez nacionalnih jednoličnih tradicija, koji žive parazitski pokraj Atlantika od civilizatorskih načela razrađenih u Europi, a naoružala ih je njemačka industrija”, protiv onih koji su – “sinovi iste zemlje” – imali “u djelovanju jedinstvenu ulogu nesavjesnih trgovaca” (Cunha, 1995, v. 2, str. 99).

Ono polje podsjeća na povlačenje prema prošlosti.

A ona je bila, u cjelovitom značenju te riječi, zločin. Prokažimo je. (Cunha, 1995, v. 2, str. 100)

U drugome važnom Euclidesovom tekstu, naslovljenom *Um clima caluniado* (*Klevetnička klima*), u drugome dijelu knjige *À margem da história*, koju smo već spominjali, možemo naći slikovit odlomak o ovome što govorimo:

Kad su velike suše 1879–1880, 1889–1890, 1900–1901. harale spaljenim zaleđima, a priobalni se gradovi nekoliko tjedana punili stranim stanovništvom, zastrašujuće izgladnelim ljudima koje su dotukle groznice i boginje – isključiva je briga javnih vlasti bila osloboditi se što prije tih invazija umirućih barbara koji su zauzimali Brazil. Natrpavali su se na brzinu vlakovi tim golemim teretom koji je kretao u smrt. Slali su ih u Amazoniju – prostranu, pustu, gotovo neznanu – što je jednako progonstvu iz domovine unutar vlastite domovine. Izmučena gomila, lišena svih prava, prekinutih svih obiteljskih veza, što se razdvajala u metežu ubrzanih ukrcaja, odlazila je onamo noseći zapečaćene tajne upute u nepoznato: i odlazili su sa svojim izgladnelima, sa svojim grozničavima i svojim boginjavima zatrovati i zakužiti najzdravija mjesta na svijetu. Ali čim je obavljen zadatak pročišćavanja, više ih nisu liječili. Prestajalo je vladino djelovanje. Nikad, pa ni do naših dana, nije ih pratio nijedan službenik ili liječnik. Najbolnija i jedina misija prognanih bila je nestati... Ali nisu nestali. (Cunha, 1995, v. 1, str. 276)

Čovjek koji je jednog dana napisao te retke, iako poznavatelj krhkosti ljudske riječi i mogućnosti nevjericu koju u budućnosti mogu pobuditi, svjestan je kako se samo pisanje – u svojoj i zbog svoje trajnosti – osjeća u svojoj sposobnosti poticanja na razmišljanje. Brojni pridjevi, prizemljujući superlativ, manje glagoli radnje nego proturadnje, minuciozan opis bolesti i uvjeta povorke na koju su se odvažili protjerani, citat u kojem se brine o datumima, duge rečenice, sve su to elementi pompozna teksta, koji je svojedobno uvlačio i zavodio lijepom riječju koju predstavlja.

⁶ Port. riječ *pena* označava žaljenje, patnju, kaznu.

Međutim, u tajni trotočja te kratkoj i oštroj rečenici kojom autor završava citirani odlomak skriva se (ili se pojavljuje?) molba da se zatvore oči i knjiga: “Ali nisu nestali...”

U tom trenutku ostaje samo tišina povratka u sebe, prepoznavanje sebe u svakome sjeveroistočnjaku koji stupa prema neznanom i pustoj Amazoniji, unatoč zelenim prostranstvima; u svakome prognaniku iz domovine u vlastitoj domovini, bez prava, bez snova, bez života; u onome zaboravljenom i tmurnom Brazilcu kojemu se Euclides posvetio u romanu *Os sertões*, u amazonskim zapisima, u pjesmi koju je napisao nekoliko dana nakon što se vratio s bojnog polja u Canudosu. U njoj, u toj pjesmi “loše sročениh i tužnih stihova” (Cunha, 2009, str. 276) pjesnik može ponuditi čitatelju samo tišinu koja u poeziji nikad nije ništa, nego tek početak misli za najdublje i najintenzivnije razmišljanje:

PRAZNA STRANICA

Tko se vrati iz kraja jezovita
Ko što dođoh ja, noseći u glavi
Prizore potresne, ljude u stravi
Od rata surova i strahovita,

Sigurno nije spjevao kitice
Zvučne ili pak ditiramb vatreni
Koji bi mogli ostati cijenjeni
U tvom albumu, moja gospođice.

Kad si mi, uz plemenitu ljubaznost,
Ustupila stranicu ovu, časnost
Duše tvoje ne vidje tih znakova

Da tko nekad pročita listak ovaj,
Upitaj će: “Tko je jadni tvorac taj
Loše sročениh i tužnih stihova?!”

Euclides da Cunha
Bahia, 14. listopada 1997.

S portugalskoga prevela
Jelena PEŠORDA

BIBLIOGRAFIJA

Arendt, Hannah. *A vida do espírito: o pensar, o querer e o julgar*. Rio de Janeiro: Civilização Brasileira, 2010.

Baudelaire, Charles. *As flores do mal*. Tradução, introdução e notas de Ivan Junqueira. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1985.

_____. *Pequenos poemas em prosa*. Tradução de Aurélio Buarque de Holanda Ferreira. Rio de Janeiro: Nova Fronteira, 1980.

Benjamin, Walter. *Charles Baudelaire: um lírico no auge do capitalismo*. Tradução de José Martins Barbosa e Hemerson Alves Baptista. São Paulo: Brasiliense, 1989. (Obras Escolhidas III).

Bosi, Alfredo. *O pré-modernismo*. São Paulo: Cultrix, [s.d.].

Cunha, Euclides da. “À margem da história”. U: *Obra completa*. Rio de Janeiro: Editora Nova Aguilar, 1995. v. 1, str. 247–425.

_____. “Antes dos versos”. U: *Obra completa*. Rio de Janeiro: Editora Nova Aguilar, 1995. v. 1, str. 483–492.

_____. “Castro Alves e seu tempo”. U: *Obra completa*. Rio de Janeiro: Editora Nova Aguilar, 1995. v. 1, str. 464–482.

_____. “Os sertões”. U: *Obra completa*. Rio de Janeiro: Editora Nova Aguilar, 1995. v. 2.

_____. *Poesia reunida*. Organização de Leopoldo M. Bernucci e Francisco Foot Hardman. São Paulo: Unesp, 2009.

Lima, Luiz Costa. *Terra ignota: a construção de Os sertões*. Rio de Janeiro: civilização Brasileira, 1997.

Novalis. *Pólen*. Tradução, apresentação e notas de Rubens Rodrigues Torres Filho. São Paulo: Iluminuras, 2001.

Paim, Antonio. *História das ideias filosóficas no Brasil*. São Paulo: Grijalbo; Editora da Universidade de São Paulo, 1974.

Rousseau, Jean-Jacques. *Os devaneios do caminhante solitário*. Tradução, introdução e notas de Fúlvia Maria Luiza Moretto. Brasília, DF: UnB, 1995.

Schlegel, Friedrich. *O dialeto dos fragmentos*. Tradução, apresentação e notas de Márcio Suzuki. São Paulo: Iluminuras, 1997.

Sodré, Nelson Werneck. “Revisão de Euclides da Cunha”. U: Cunha, Euclides da. *Obra completa*. Rio de Janeiro: Editora Nova Aguilar, 1995. v. 1, str. 11–59.

Souza, Ronald de Melo e. *A geopoética de Euclides da Cunha*. Rio de Janeiro: EdUERJ, 2009.

SUMMARY

POETRY AND THOUGHT IN THE WRITINGS OF EUCLIDES DA CUNHA

The article aims to examine the poetry of thought of Euclides da Cunha (1866–1909), highlighting in his peculiar language of a poet-engineer the alliance between science and art, which is of great significance in his aesthetic project as speech and action and, consequently, as a political act. It seeks to defend, in this sense, the shared place located in the writings of Euclides between dream and thought, feeling and reason, poetry and science, considering the reflection as a constitutive element of his work, so as understood by German Romantics, with the meaning of deep inquiry of the self, through the enhancement of relationship between reason and feeling. It takes as a theoretical-philosophical support the concept of romantic irony, according to Friedrich Schlegel, in line with what the philosopher Hannah Arendt in *The Life of the Mind* understands as one of basic spiritual activities: the act of thinking. This should highlight the aesthetic singularity and the importance of one of the greatest Brazilian intellectuals in the late nineteenth and early twentieth centuries, and point to the signifi-

cance that his vast work has had for the formation and construction of the complex Brazilian literary development, especially in regard to the discussions about the links between literature and society.

Key words: Euclides da Cunha; poetry of thought; reflection; literature and society.

BILJEŠKA O AUTORICI

Anélia Montechiari Pietrani profesorica je brazilske književnosti na Filozofskom fakultetu Saveznog sveučilišta u Rio de Janeiru, koordinatorica Međuinstitucijskog projekta proširenja “100 godina bez Euclidesa”, s profesoricom Anabelle Loivos Con-

sidera (Pedagoški fakultet Saveznog sveučilišta u Rio de Janeiru) i s profesorom Luizom Fernandom Condeom Sangenisom (Fakultet za obrazovanje profesora – Državno sveučilište Rio de Janeira), autorica knjiga *O enigma mulher no universo machadiano (Enigma žene u Machadovu muškom svijetu)*, Niterói: EdUFF, 2000. i *Experiência do limite: Ana Cristina Cesar e Sylvia Plath entre escritos e vividos (Iskustvo granice: Ana Cristina Cesar i Sylvia Plath između napisanog i proživljenog)*, Niterói: EdUFF, 2009. te urednica knjiga eseja *Literatura e poder (Književnost i moć)*, Rio de Janeiro: Contra Capa, 2006, *Euclides da Cunha: presente e plural (Euclides da Cunha: prezent i plural)*, Rio de Janeiro: EdUERJ, 2010. i *Euclides, mestre-escola (Euclides, učitelj)*, Rio de Janeiro: EdUERJ, 2015.